

Zahrádkaření: nenápadný půvab nezamýšlené udržitelnosti

Zahrádkaření dlouho stálo mimo pozornost sociální geografie i jejích subdisciplín, jako jsou geografie zemědělství nebo geografie jídla. V tomto textu ukazujeme, že geografický výzkum této na první pohled nenápadné činnosti má co nabídnout do řady diskuzí o klíčových tématech současnosti. Domácí produkce potravin je mimo jiné důležitou součástí celostně chápané, nejen kapitalistické ekonomiky a současně přispívá ke kultivování mezilidských vztahů a environmentální udržitelnosti.

Velká debata o jídle

Propojení vědeckých inovací a technologického pokroku (tzv. zelená revoluce) s tržní ekonomikou vytvořilo velmi efektivní způsob produkce potravin. V globálním měřítku dnes není problémem nedostatek potravin, ale naopak nedostatečná poptávka po „zboží“, které moderní zemědělství produkuje, resp. nutnost regulovat objem produkce pro udržení cen a zachování stávajícího systému trhu (Společná zemědělská politika EU je příkladem). Růst výnosů zvýšil dostupnost potravin, nevedl však k odstranění podvýživy, protože její hlavní příčinou není nedostatek potravin (i mnoho chudých zemí exportuje základní zemědělské plodiny), ale chudoba. Cenou za vědecko-technologický únik malthusiánské hrozbě je však ztráta biodiverzity, chemizace životního prostředí, oslabení úrodnosti půd, zvýšení energetické náročnosti zemědělství přispívající ke klimatické změně, odtržení tradičních komunit v zemích Jihu i obyvatel venkova v zemích Severu od zemědělské výroby, kterou kontrolují velcí farmáři a korporace, i málo prozkoumané dopady látek a technologických postupů používaných při výrobě potravin na naše zdraví. Přestože tedy regulační opatření a tržní mechanismy v současnosti udržují globální produkci potravin o něco výše než je globální spotřeba, zmíněná environmentální a sociální rizika ohrožují fungování celého systému.

Pozornost, kterou sociální geografie věnuje hledání alternativ k modernímu „průmyslovému“ zemědělství a zájmům trhu podmíněné produkci a distribuci potravin, je v tomto kontextu pochopitelná.

Spíše než geografii zemědělství dnes geografové věnují pozornost venkovu a alternativám jako jsou farmářské trhy, komunitou podporované zemědělství, fair trade, ekologické zemědělství, komunitní zahrady, městské zemědělství aj. Nejvíce pozornosti tak přitahují iniciativy, které jsou z hlediska globální produkce a distribuce potravin marginální, avšak hledají východisko z krize, ve které se neoliberální systém produkce potravin ocitl, nebo alespoň její částečné zmírnění. Druhým paradoxem této debaty je to, že téměř přehlíží tradiční, fungující a z hlediska objemu produkce podstatně významnější alternativu, která potenciálně řeší existujících problémů nabízí – samozásobitelství, jehož nejvýznamnější součástí je zahrádkaření.

Zahrádkáři v sociální teorii

Geografie zahrádkaření dlouho přehlížela, a pokud se jím přece jen zabývala, interpretovala jej negativně. Na zahrádkaření bylo nahlíženo jako na pozůstatek tradiční, předmoderní ekonomiky, která s šířením moderní kapitalistické produkce – té geografové věnovali podstatně větší pozornost – postupně zanikne. Tedy jako na něco reziduálního. Neobyčejné rozšíření zahrádkaření ve střední a východní Evropě bylo chápáno jako projev ekonomiky nedostatku, která v socialistických zemích s centrálně plánovanou ekonomikou nutila obyvatele pěstovat nedostupné potraviny, a po zavedení tržního systému prostě přežívá. V bohatých zemích Severu byla existence zahrádek dlouho interpretována jako reakce na ekonomickou krizi nebo strategie, jak se

Petr Daněk¹
Petr Jehlička²
Jan Vávra³

¹ Masarykova univerzita,
Přírodovědecká fakulta,
Geografický ústav;
danek@sci.muni.cz

² The Open University,
Faculty of Arts and Social
Sciences;

p.jehlicka@open.ac.uk

³ Jihočeská univerzita
v Českých Budějovicích,
Ekonomická fakulta;
javra@ef.jcu.cz

Poděkování

Příspěvek vznikl v rámci projektu GAČR č. GA19-10694S s názvem „Prostory tiché udržitelnosti: samozásobitelství a sdílení“. Reprezentativní průzkum byl proveden v rámci projektu GAČR č. GA14-33094S s názvem „Formy a hodnoty alternativních ekonomických praktik v ČR“.

OBR. 1 Zahrádkářské osady ve městech vytvářejí zelené oázy pro pěstování zeleniny, ovoce, květin i mezilidských vztahů. Snímek z pražské osady Na Balkáně. Foto: Petr Gibas.

vypořádat s dočasnými šoky transformace (Jehlička, Daněk 2017). Tedy jako na něco doplňkového k jinak fungujícímu tržnímu hospodářství. Obě tyto interpretace, reziduální i doplňková, mají společnou představu fungujícího kapitalistického trhu s potravinami, který je hlavním a nejlepším zdrojem potravin, a domácí produkce na zahrádkách ho doplňuje a přežívá na jeho periferii a je vhodná pro ty, kteří mají na trh dočasně omezený přístup, tj. zejména chudé a lidi nejvíce zasažené ekonomickými krizemi.

S jiným pohledem na ekonomiku přišly sociální geografky Julie Graham a Katherine Gibson (2006; publikují pod pseudonymem J. K. Gibson-Graham). Podle nich ekonomika není a nikdy nebyla zcela kapitalistická, ale je komplexem kapitalistických,

alternativně kapitalistických a nekapitalistických podniků, transakcí i forem práce. To, že společenské vědy přehlíží nekapitalistické ekonomické činnosti, transakce a formy práce je projevem kapitalocentrismu, tedy představy, která všechny ekonomické aktivity posuzuje ve vztahu ke kapitalismu, přičemž ty kapitalistické (a hodnoty s nimi spojené jako je růst, zisk nebo soutěž) považuje za nadřazené všem ostatním. Za východisko z kapitalocentrismu považují J. K. Gibson-Graham (2006) koncept různorodých ekonomik (*diverse economies*), který se na nekapitalistické a alternativně kapitalistické činnosti nedívá jako na marginální, reziduální nebo doplňkové ke kapitalismu, ale jako na významově rovnocenné součásti komplexu kapitalistických, alternativně kapitalistických a nekapitalistických podniků, transakcí a forem práce, který charakterizuje současnou globální ekonomiku. Takový pohled může vysvobodit zahrádkaření ze zakletí marginálního statusu a diskutovat jeho potenciální přínos k řešení environmentální a sociální krize vyvolané současným globálním systémem produkce potravin.

TAB. 1 Zdroj vybraných druhů potravin v domácnostech zahrádkářů (v %)

Druh potravin	Domácí produkce	Dary	Nákup v obchodě, na trhu	Celkem
Zelenina	34,8	5,8	59,4	100,0
Ovoce	32,6	7,6	59,8	100,0
Brambory	27,9	6,7	65,4	100,0
Vejce	27,4	10,2	62,4	100,0
Maso	8,4	4,3	87,3	100,0
Med	4,7	22,5	72,8	100,0

Založeno na odhadech respondentů. Zahrnuty pouze domácnosti s přístupem k půdě a pěstující potraviny (N = 782).

Zdroj: Jehlička, Daněk (2017); data z průzkumu provedeného v roce 2015.

Zahrádkaření po česku: pěstujeme zeleninu a mezilidské vztahy

V Česku má přístup k půdě 40 % domácností a 38 % domácností ji využívá k pěstování potravin. Vyplývá to z reprezentativního průzkumu, který od dubna do června 2015 provedla agentura Focus, a kterého se zúčastnilo 2 058 domácností. Kvóty pro výběr respondentů byly stanoveny tak, aby výběrová populace odpovídala populaci Česka z hlediska pohlaví,

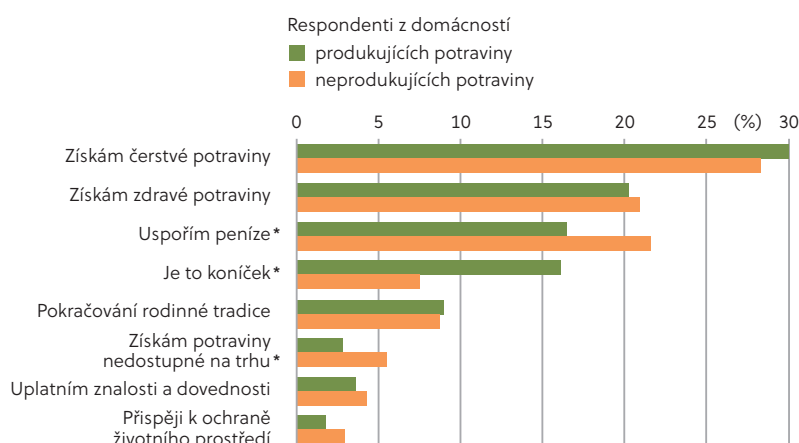
věku, vzdělání, velikosti obce a kraje bydliště (Jehlička, Daněk 2017). Z výsledků tohoto výzkumu vidíme, že ovoce a zelenina vypěstovaná v domácnostech zahrádkářů nebo získaná darem od jiných pěstitelů tvoří asi dvě pětiny jejich spotřeby; v případě vajec a brambor je to o něco méně, ale více než třetina domácí spotřeby (tab. 1). Nákup na „trhu“ (tj. za peníze v obchodě) je i pro většinu zahrádkářů hlavním zdrojem potravin, ale není zdrojem jediným, přičemž význam nekapitalistických zdrojů a transakcí (domácí produkce, dary) není zanedbatelný. To odpovídá představě různorodé ekonomiky.

Navíc je možné, že je rozsah domácí produkce ve skutečnosti ještě o něco vyšší. Data v tab. 1 jsou založena na odhadu struktury zdrojů potravin v domácnostech a je možné, že někteří respondenti význam netržních zdrojů podhodnotili. Podrobněji zkoumala objem a strukturu potravin pěstovaných na zahrádce Lucie Sovová (2015). Požádala 13 zahrádkářských domácností, aby si po 6 měsících vedly denní záznamy o spotřebě ovoce a zeleniny a jejich zdrojích. Zjistila, že mezi domácnostmi byly významné rozdíly – objem domácí produkce za sezónu se pohyboval od 4 do 411 kg. V průměru ale tvořila domácí produkce 46 % množství ovoce a zeleniny zaznamenaného v denících.

Zahrádkářství se v podstatě rovnoměrně věnují různé vrstvy české společnosti. Pokud rozdělíme respondenty zmíněného reprezentativního průzkumu do skupin podle vzdělání, charakteru zaměstnání nebo výše příjmu, je podíl zahrádkářů ve všech skupinách velmi podobný. Domácí pěstování tedy rozhodně není primárně ekonomickou strategií chudých. Z hlediska věku však rozdíl statisticky významný je, neboť lidé ve věku nad 65 let se pěstování ovoce a zeleniny věnují častěji než lidé mladší. I když úspora za nákup ovoce a zeleniny přijde vhod, domníváme se (i na základě rozhovorů se staršími zahrádkáři), že důvodem je především více volného času, který lze tomuto koníčku věnovat.

Výsledky průzkumu přibližují i geografii českého zahrádkářství; nejvyšší podíl zahrádkářů (ty vymezujeme jako domácnosti s přístupem k půdě využívané k pěstování potravin) je v Olomouckém kraji (57 %), nejnižší v Karlovarském (24 %); na venkově více než ve městech. Tyto rozdíly jsou však podmíněny především přístupem k půdě. Pražské domácnosti s přístupem k půdě (23 %) ji využívají k pěstování zeleniny a ovoce podobně jako domácnosti v malých venkovských obcích. Nejde proto o aktivitu přežívající na periférii. Svědčí o tom i pořadí na pronájem zahrádky v zahrádkářských osadách ve velkých městech.

Ekonomickou motivaci pěstování potravin úplně vyloučit nemůžeme: úspora peněz je hlavním motivem pro asi šestinu zahrádkářů (obr. 2). Zdaleka nejdůležitějšími motivy pro domácí produkci je ale

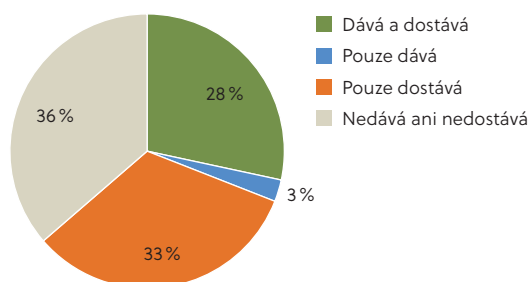

možnost získat potraviny čerstvé (30 % hlavních důvodů) a zdravé (dalších 20 %). To interpretujeme jako lokální individualizovanou snahu o řešení problémů globálního trhu s potravinami, který není schopen poskytnout dostatek potravin považovaných za čerstvé a současně zdravé (tedy o řešení negativních dopadů trhu na zdraví spotřebitelů spíše než na životní prostředí nebo vzdálené komunity). Význam kvality domácí produkce dobře vyjadřuje účastnice průzkumu Sovové (2015, s. 18): „Když srovnáte jahody ze zahrádky s těmi, co koupíte, vidíte ohromný rozdíl. Všechno, co pěstujeme na zahrádě, je mnohem kvalitnější, než když to koupíme v supermarketu.“ Pozoruhodný je rozdílný pohled na motivy zahrádkářství ze strany „nezahrádkářské“ populace a samotných zahrádkářů. Zatímco respondenti bez zahrádek si častěji myslí, že lidé pěstují potraviny, aby ušetřili peníze, případně pěstují speciální odrůdy, které nejsou na trhu dostupné, pro zahrádkáře je to častěji hobby a úspora peněz hraje menší roli.

Možná významnější než objem domácí produkce jsou mezilidské vztahy, které při zahrádkářství vznikají. Většina (64 %) zahrádkářských domácností rozdává aspoň část svých výpěstků, 25 % domácností rozdává desetinu až čtvrtinu produkce a 12 % zahrádkářů více než čtvrtinu produkce. Zahrádkáři v průzkumu Sovové (2015) rozdali celkem 16 % vypěstované zeleniny a ovoce. Sdílení výpěstků, které bylo v našem výzkumu vesměs bezúplatné, je primárně výsledkem přírodního cyklu: někdy se zadaří úroda, kterou domácnost nedokáže sníst ani zpracovat. Současně je ale sdílení domácích produktů zdrojem pozitivních emocí samo o sobě: altruistické motivy jako „radost z toho, že potěším druhé“, „dobrý pocit, že jsem mohl někoho obdarovat“ a „je dobré, když si lidé navzájem pomáhají“ figurovaly na prvních třech místech mezi odpověďmi zahrádkářů na otázku, z jakých důvodů část produkce rozdávají; hned za nimi následovala odpověď „udržuji dobré sousedské a přátelské vztahy“.

OBŘ. 2 Hlavní důvody pro domácí produkci potravin (v %). Hvězdičkou jsou označeny důvody, u kterých se odpovědi respondentů z domácností produkujících potraviny a neprodukujících potraviny statisticky významně odlišují (Z-test). Zdroj dat: reprezentativní sociologický průzkum provedený v roce 2015 (N = 2 058).

OBR. 3 Struktura výběrové populace (2 058 českých domácností) z hlediska zapojení do sítě sdílení doma vypěstovaných potravin. Zdroj dat: reprezentativní sociologický průzkum provedený v roce 2015.

Sociální síť vytvářené sdílením doma vypěstovaných potravin zahrnují i domácnosti, které nic nepěstují. Jen menší část (36 %) českých domácností z reprezentativního průzkumu do nich není zapojena, zatímco 28 % domácností doma vyrobené potraviny dává i dostává, a 33 % domácností pouze dostává (obr. 3). Tyto neformální, nemonetární a nekapitalistické transakce propojují rodiny, přátele i sousedy. Převažují v nich toky z periferie (venkova) do měst, a od chudších (důchodci s dostatkem volného času) k bohatším; nejde je proto interpretovat negativně jako ekonomickou strategii lidí na okraji kapitalistické ekonomiky. Sociální síť vytvářené sdílením potravin jsou nejčastěji lokální a založené na osobních kontaktech. Kromě zeleniny a ovoce se jimi šíří i důvěra. Zahrádkáři z reprezentativního průzkumu znají ve svém okolí v průměru více lidí, o nichž si myslí, že by jim byli ochotni půjčit 1 000 Kč, než respondenti z domácností bez zahrádky. Nemůžeme s jistotou tvrdit, že pěstování zeleniny posiluje důvěru v mezilidských vztazích, ale pokud ochotu půjčit peníze považujeme za projev důvěry, empirický vztah tu existuje.

Tichá udržitelnost

Zahrádkářství má prokazatelně pozitivní efekt na životní prostředí. Vávra a kol. (2018) zjistili, že pěstování ovoce a zeleniny na zahrádce, ve srovnání s nákupem v obchodě, snižuje emise skleníkových plynů o 42 až 92 kg ekvivalentu CO₂ na osobu za rok, tj. 3–5 % emisí českých domácností spojených s konzumací potravin. (Dolní limit byl vypočten jako úspora získaná díky pěstování na zahrádce ve srovnání s nákupem stejných potravin; do horního limitu byly započteny i další úspory dané snížením množství odpadů, redukcí dopravy aj.; podrobněji Cleveland a kol. 2017.) Další pozitivní environmentální efekty jsou spojené s malým používáním umělých hnojiv: pouze 39 % zahrádkářů používá průmyslová hnojiva (z toho většina jen jako doplněk k přírodním hnojivům), zatímco 44 % používá pouze přírodní hnojiva jako kompost nebo hnůj, a 17 % nepoužívá žádná hnojiva. K úsporám vede také lokalizace oběhu, daná malou vzdáleností mezi zahradou a bydlištěm zahrádkářů a dalších příjemců doma vypěstovaných potravin. Environmentální efekty

přesto nejsou pro zahrádkáře příliš důležité jako motivy pro pěstování: v průzkumech motivací se pravidelně umísťují na posledním místě (viz obr. 2). Zahrádkáři nejsou aktivisté bojující za čistší planetu. Jejich praktické, neaktivistické, pravidelné konání, motivované více snahou po kvalitnějším životě než dobrovolnou skromností v zájmu zachování planety, má však významné environmentální efekty. Smith a Jehlička (2013) to označují jako tzv. tichou udržitelnost.

Během dekád dominantního postavení neoliberalismu coby politické ideologie i ekonomické doktríny mnoho geografů (i „negeografů“) akceptovalo představu, že kapitalistický trh je jedinou reálnou arénou ekonomických vztahů, a že principy a hodnoty s ním spojené (konkurence, soutěž, monetizace transakcí, maximalizace individuálního užitku, neosobní povaha tržních transakcí aj.) jsou univerzální a správné, v některých případech akceptovatelné i ve společenských vztazích mimo ekonomiku. Kritika kapitalocentrismu ukazuje, že toto je jen jedna z více možných interpretací ekonomiky. Zahrádkářství současně dodává konkrétní příklady ekonomické produkce a transakcí, které nejsou motivovány ziskem, ale potřebou sdílet a pomáhat. Nepředpokládají neosobní trhy, ale mohou posilovat mezilidské vztahy, současně jsou environmentálně udržitelné nebo dokonce prospěšné životnímu prostředí. V tomto smyslu nemusí být obyčejné zahrádky chápány jako místa na ekonomické a sociální periferii, ale jako zdroj inspirace postkapitalistické budoucnosti, včetně řešení globálních sociálních a environmentálních problémů (zmíněných v úvodu), které neoliberalismus řešit nedokázal.

Literatura a zdroje dat

- CLEVELAND, D. A., PHARES, N., NIGHTINGALE, K. D., WEATHERBY, R. L., RADIS, W., BALLARD, J., CAMPAGNA, M., KURTZ, D., LIVINGSTON, K., RIECHERS, G., WILKINS, K. (2017): The potential for urban household vegetable gardens to reduce greenhouse gas emissions. *Landscape and Urban Planning*, 157, 365–374.
- GIBSON-GRAHAM, J. K. (2006): *A postcapitalist politics*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- JEHLIČKA, P., DANĚK, P. (2017): Rendering the actually existing sharing economy visible: home-grown food and the pleasure of sharing. *Sociologia Ruralis*, 57(3), 274–296.
- SOVOVÁ, L. (2015): Self-provisioning, sustainability and environmental consciousness in Brno allotment gardens. *Sociální studia*, 12(3), 11–26.
- SMITH, J., JEHLIČKA, P. (2013): Quiet sustainability: Fertile lessons from Europe's productive gardeners. *Journal of Rural Studies*, 32, 148–157.
- VÁVRA, J., DANĚK, P., JEHLIČKA, P. (2018): What is the contribution of food-self provisioning towards environmental sustainability? A case study of active gardeners. *Journal of Cleaner Production*, 185, 1015–1023.

Abstract

Food self-provisioning: The discreet charm of quiet sustainability.

Gardening is an important, if often overlooked, part of diverse economies. Findings from the large-scale representative survey confirm that food self-provisioning makes a significant contribution to the overall consumption of food in Czech households. Gardening also cultivates social relations and quietly contributes to environmental sustainability.

Příroda ve službách člověka

Indonéská příroda – jedinečná a ohrožená

Od přírody k sítím: mobilizace vody v období socialismu

Parky, nebo parkoviště? Plánování zeleně pro udržitelná města

5

Tento soubor (článek) je vlastnictvím časopisu Geografické rozhledy a podléhá právní ochraně. ■ Vydavatel i nakladatel časopisu si vyhrazují právo článek zveřejňovat na webových stránkách a sociálních sítích časopisu za účelem propagace časopisu. ■ Dílo není určeno ke komerčnímu využití. Smí se šířit, pokud jsou korektně uvedeny údaje o autorovi, článku a jako zdroj citován časopis Geografické rozhledy.